

Анатолій Рачинський,
кандидат наук з державного управління, доцент,
вчений секретар НАДУ
Георгій Беженар,
кандидат психологічних наук,
директор Слов'янської гімназії м. Києва

Громадянська освіта учнівської молоді України: нормативно-правове забезпечення

У статті розглядаються особливості нормативно-правового забезпечення процесу громадянської освіти учнівської молоді. Особлива увага надається аналізу законодавчих норм, інших державних актів, що мали місце в період державотворчих процесів в Україні та їх впливу на формування громадянської зрілості учнів.

Ключові слова: державне управління, управління освітою, закон, постанова, указ, громадянська освіта, реформа, реформування, державно-громадське управління.

The article deals with peculiarities of state legislative providing the process of students' civil education. The special attention is paid to the analysis of legislative norms, other state acts adopted in the period of the state formation processes in Ukraine and their influence on the students' civil maturity.

Key words: state management, education management, law, decision, decree, civil education, reform, to reform, state-public management.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науково-практичними завданнями. На сучасному етапі розвитку українського суспільства головне завдання полягає у зміцненні його демократичних основ. Створення громадянського суспільства покликане стати гарантом демократії та прогресу. Участь кожного громадянина, насамперед молодого покоління, у суспільному житті, рівень його громадянської культури є невід'ємною умовою демократичного способу життя, з одного боку, а з другого - завданням держави її забезпечити. Становлення громадянської освіти в нашій державі потребує сьогодні подальшого обґрунтування і впровадження нової

нормативно-правової парадигми державного управління цим процесом.

Актуальність дослідження. В умовах посткомуністичної трансформації розвиток системи громадянської освіти є важливою складовою перехідного процесу до стабільної демократії. Хоча від проголошення незалежності процес становлення громадянської культури в Україні пройшов ряд важливих етапів: багатопартійність, альтернативні вибори, розвиток мережі недержавних організацій, існуюча в нашій державі система освіти слабо зорієнтована на формування в молоді демократичних цінностей, виховання громадянина демократичної держави. Державне управління навчально-виховним процесом недостатньо спрямоване на формування демократичного світогляду школярів, а загальноосвітній навчальний заклад як осередок громадянської освіти повинен сприяти розвитку демократичної політичної культури, формуванню громадянської компетентності, політико-правових знань, політичних умінь, гідності та відповідальності, усвідомленню і визнанню молоддю демократичних принципів життя та пріоритету прав людини. Відтак, розбудова сучасної системи громадянської освіти набуває надзвичайної актуальності, що зумовлено реаліями політичного життя України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна теорія державного управління містить основні методологічні засади демократизації державного апарату. Об'єктивна характеристика розвитку державного управління освітою висвітлюється в працях В.Авер'янова, В.Бакуменка, М.Князева, В.Лугового, В.Майбороди, Н.Нижник, В.Зайчука та ін. Водночас зміни соціально-економічної структури суспільства вимагають підвищеної уваги до розвитку освіти з позицій демократизації державного управління.

Глибокий аналіз проблем громадянського виховання міститься в працях видатних українських педагогів Г.Ващенко, М.Грушевського, М.Костомарова, А.Макаренка, С.Русової, О.Сухомлинської, В.Сухомлинського, І.Тараненка, К.Чорної, І.Зязюна, Р.Арцишевського та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Дослідження законодавчої бази свідчить про наявність достатньої кількості нормативних основ, що регламентують державну освітню політику й управління загальною середньою освітою. Однак ще не знайшли достатньої державної регламентації питання створення реальних умов та впровадження в освітню галузь громадянської освіти як пріоритетного напрямку навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах нашої держави.

Мета статті: здійснити аналіз нормативно-правової бази, охарактеризувати тенденції розвитку державного управління громадянською освітою учнівської молоді та розкрити діяльність органів влади щодо реалізації державної політики в означеній сфері.

Вклад основного матеріалу. Розпад СРСР став новим етапом вибору демократичної філософії життя українського суспільства, пошуку шляхів модернізації державного управління, економіки, політики, національної свідомості, культурної сфери і, звичайно, освіти, адже, як відомо, саме освіта є одним із суспільних інститутів, який забезпечує демократичні зміни в державі та свідомості громадян.

У процесі демократизації наша країна пододала вже певний відрізок шляху і перебуває на етапі становлення політичних інститутів демократії. Проте конституційне закріплення основних інститутів та принципів народовладдя - лише один із кроків на шляху демократизації. Україні вкрай необхідна консолідація суспільства, тобто становлення і відтворення демократичної політичної практики, моделей та зразків поведінки, характерних для демократичної політичної культури, подальше формування та вдосконалення різноманітних демократичних структур, звикання людей до життя в умовах народовладдя.

Важливими етапами на шляху українського суспільства до демократичної консолідації є виховання толерантності, поваги до прав людини, вміння долати стереотипи, знаходити компроміс. Необхідно, щоб громадяни знали свої права й обов'язки, були впевнені, що можуть впливати на зміни в суспільстві, дотримувались закону, мислили критично й незалежно. Саме

тому громадянська освіта - це вимога часу, а розвиток та вдосконалення її системи є першочерговим завданням для всіх демократичних країн сучасного світу.

Протягом останніх років державою вжито чимало заходів у напрямі нормативно-правового забезпечення системи громадянської освіти, початок якої, безперечно, в ланці середньої освіти, де закладаються базові основи майбутніх громадян держави.

Основи нормативно-правової бази державного регламентування сферою освіти закладені в Конституції України.

З 1996 р. реформа державного управління освітою набула конституційного забезпечення. Конституція України юридично закріпила процеси демократизації освіти в нових суспільно-політичних умовах. Права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Остання відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини стало головним обов'язком держави [1]. Основний Закон створив реальні умови для розширення в країні демократичних стандартів, прав і свобод людини, привів до трансформації державних органів влади та управління, наповнив їх новим громадянським змістом.

Величезним завоюванням українських національно-демократичних сил у роки так званої "перебудови" стало прийняття в жовтні 1989 р. закону "Про мови в УРСР". Після короткого періоду українізації (20-х рр. XX ст.) це був своєрідний прорив у використанні української мови. Закон визнав, що "українська мова є одним із вирішальних чинників національної самосвідомості українського народу... Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності" [4]. Вперше за роки радянської влади проголошувалося, що українська мова поряд із російською є мовою міжнаціонального спілкування в УРСР, що держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, зокрема в державному управлінні, освіті. Це стало важливим етапом формування української державності, виховання нової генерації громадян,

оскільки одним із головних показників громадянської зрілості є збереження рідної мови, формування в учнів розуміння її важливої ролі у відродженні України, у пізнанні традицій, звичаїв, психології та національного духу нашого народу.

Історичний досвід більшості європейських народів свідчить про те, що мова як важливий показник національної ідентичності була й залишається об'єктом державної підтримки та регулювання.

Формування національної системи освіти бере початок після прийняття Верховною Радою України Закону України "Про освіту" від 23 травня 1991 р., що визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави й передбачав кардинальні зміни в її роботі. Відповідно до закону, а також внесених до нього змін і доповнень (1996), метою освіти став всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, ... формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору [7]. Гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей, зв'язок із національною історією, культурою, традиціями визнано основними принципами освіти [5].

Названий закон засвідчив, що демократизація стала справжньою реальністю й центральним поняттям політики держави в процесі розбудови української освіти та школи.

Загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молодих громадян України в інтересах особистості, суспільства та держави, основні напрями реалізації державної молодіжної політики в Україні визначено Законом України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" від 5 лютого 1993 р. № 2998-XII [6].

Закон передбачав всебічне залучення молоді до життєдіяльності суспільства як системи, сприйняття її як елемента цієї системи, безпосередню участь юнаків та дівчат у формуванні та реалізації політики та програм, що стосуються суспільства взагалі та молоді зокрема; відповідальність кожного молодого громадянина перед суспільством, державою за дотримання Конституції та законодавства України.

Визначною подією на шляху державного реформування освіти в Україні став Закон "Про загальну середню освіту", ухвалений Верховною Радою України 13 травня 1999 р. [10]. Цей закон визначив правові, організаційні та фінансові засади функціонування й розвитку системи загальної середньої освіти.

Серед основних завдань загальноосвітньої школи визначено: виховання громадянина України; формування особистості учня, розвиток його здібностей і обдарувань; виховання в учнів поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини та громадянина, свідомого ставлення до обов'язків людини та громадянина; виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу.

Ухвалення Закону України "Про загальну середню освіту" відкрило реальні можливості щодо прискорення реформування системи загальної середньої освіти відповідно до назрілих вимог суспільства й потреб навчання та виховання майбутніх громадян держави.

У листопаді 1992 р. на Першому з'їзді педагогічних працівників України була затверджена Державна національна програма "Освіта (Україна XXI століття)" [2]. Програму схвалили Уряд і Президент України. Її концептуальні засади передбачали кардинальну реконструкцію всієї системи освіти. Стратегічними завданнями реформування змісту освіти в Україні Програма визначила: відродження і розбудову національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави, оптимальне поєднання гуманітарної та природничо-математичної складових освіти, класичної спадщини й сучасних досягнень наукової думки, органічний зв'язок із національною історією, культурою, традиціями. У галузі гуманітарної освіти було також визначено ряд основних засад, спрямованих на формування громадянських компетентностей: опанування державною мовою, прилучення до надбань народної творчості, здобутків української культури, формування світоглядної, правової, політичної культури, широке вивчення українознавства, етнічної історії та етногенези українців.

Державна національна програма "Освіта (Україна XXI століття)" характеризувалася чітко вираженою громадянсько-національною спрямованістю, тому суттєво сприяла розвиткові всієї системи освіти в Україні, вплинула на процес громадянського становлення учнівської молоді.

Кардинальним кроком держави в процесі створення відповідної нормативно-правової бази реформування освітньої галузі стала Національна доктрина розвитку освіти, затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002 [8]. Згідно з цією доктриною державна політика в освіті спрямовується на створення умов для творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти. До того ж задекларовано, що сучасна система управління сферою освіти розвивається як державно-громадська, відкрита та демократична, що передбачає здійснення державного управління з урахуванням громадської думки.

Національна доктрина розвитку освіти визначила цілу систему концептуальних ідей та поглядів держави на стратегію й основні напрями розвитку освіти в першій чверті XXI ст.

Як підкреслено в Положенні про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 778 [9], головним завданням загальноосвітнього навчального закладу є забезпечення реалізації права громадян на загальну середню освіту, формування і розвиток соціально зрілої творчої особистості з усвідомленою громадянською позицією, почуттям національної самосвідомості, підготовленої до професійного самовизначення, а також створення умов для оволодіння системою наукових знань про природу, людину і суспільство.

Положення про загальноосвітній навчальний заклад створило реальне підґрунтя для подальшого формування та розвитку особистості учня, становлення його громадянської позиції, участь через учнівське самоврядування в процесі

безпосереднього управління навчальним закладом. Зазначений нормативний документ прискорив реалізацію демократичної навчально-виховної моделі, в якій взаємодіють усі складові процесу навчання і виховання громадянина: навчальний заклад, сім'я, соціальні партнери, об'єднання громадян. У зв'язку з цим формування й розвиток громадянських знань, умінь та навичок учнівської молоді стало одним із найважливіших завдань загальноосвітньої школи - найбільш масового соціального навчально-виховного інституту.

Суттєво розширила джерельну базу державної політики в подальшому реформуванні освітньої галузі, надання їй громадянського спрямування постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. № 24 "Про затвердження державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти" [3].

Нормативний акт створив передумови для всебічного розвитку особистості на засадах загальнолюдських та національних цінностей, науковості і систематичності знань, їх значущості для соціального становлення людини, гуманізації і демократизації шкільної освіти, взаємоповаги між націями і народами, світського характеру школи; для надання навчанню українознавчої спрямованості, що безпосередньо забезпечується вивченням української мови, української літератури, історії України, географії України, українського мистецтва тощо. Тобто в новому ракурсі визначалися державні вимоги до освіченості учнів і випускників основної та старшої школи, гарантії держави в її досягненні.

Аналіз Державного стандарту показує, що одним з основних та наскрізних векторів у навчальному процесі сучасної школи стає ідея громадянськості та демократії. При формуванні Базового навчального плану, інваріантної і варіативної складових змісту базової та повної середньої освіти, характеристики освітніх галузей моделюється вертикаль громадянської освіти, передусім через впровадження її змісту до існуючих освітніх галузей та предметів (історія України, всевітня історія, правознавство, українська мова та література, географія та економіка України, основи філософії тощо). Важливу роль у забезпеченні успішного впровадження якісних змін, пов'язаних із громадянською направленістю освіти, в навчально-виховному

процесі загальноосвітніх навчальних закладів повинно відігравати Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Реалізація основних напрямів, визначених у вищевикладеній нормативній базі щодо засвоєння учнями громадянських цінностей, потребує постійного реформування системи державного управління освітою, яке має забезпечити поступове звуження державного контролю з одночасним розширенням засад громадського самоврядування, формуванням її громадської складової. Цей процес передбачає розробку та впровадження сучасних управлінських проєктів, широке використання засад освітнього менеджменту, оновлення функцій управлінської вертикалі всіх рівнів, наповнення їх новим змістом і значенням.

Висновок та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, стан соціально-економічного, суспільно-політичного та духовно-культурного розвитку українського суспільства на межі ХХ і ХХІ ст. зумовили гостру необхідність підвищення рівня громадянської освіченості серед молодого покоління. Недостатність нормативно-правової бази, державного регламентування, науково-методичних розробок призвели до послаблення відповідного впливу держави, що зумовило дезорієнтацію певної частини молоді стосовно громадянських, моральних і життєвих цінностей. Варто зазначити, що серйозною проблемою залишається дефіцит дієвого законодавства в галузі громадянського становлення в молодіжному середовищі України. Це зумовлено відсутністю послідовності та узгодженості в законотворчій діяльності Верховної Ради України, реалізації законодавчих норм виконавчою гілкою влади, комплексного підходу до створення відповідної нормативно-правової бази. На нашу думку, саме Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України має стати координатором активних дій щодо вдосконалення організаційно-правових основ громадянської освіти учнівської молоді, активізації тісної співпраці між органами державної влади та неурядовими організаціями, у тому числі зарубіжними, що пропагують і мають значний досвід впровадження змісту громадянської освіти в

навчально-виховний процес школи. Очевидно, саме на це і будуть направлені наші подальші дослідження.

Список використаних джерел

1. Конституція України. - К. : ТОВ "Вид-во "Юрид. думка", 2006. 120 с.

2. Державна національна програма "Освіта України XXI століття". - К. : Райдуга, 1994. - 61 с.

3. Державний стандарт базової і повної середньої освіти : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 14 січ. 2004 р. № 24 // Освіта України. - 2004. - № 5. - С. 1-13.

4. Закон України про мови в Українській РСР. - Режим доступу : [http:// www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)

5. Закон України про освіту : з внес. змінами і допов. від 23 берез. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. - 1996. - № 21. - С. 253-278.

6. Закон України про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні. - Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

7. *Луговий В. І.* Управління освітою : навч. посіб. для слухачів, аспірантів, докторантів спец. "Держ. упр." / В. І. Луговий. - К. : Вид-во УАДУ, 1997.

8. Національна доктрина розвитку освіти : затв. Указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347 // Освіта. - 2002. - № 26. - С. 4.

9. Положення про загальноосвітній навчальний заклад : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 14 черв. 2000 р. № 964. - Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>

10. Закон України про загальну середню освіту // Інформ. зб. М-ва освіти України. - 1999. - № 15. - С. 6-31.